

Мемуари Стояна Данєва як джерело вивчення діяльності

Прогресивно-ліберальної партії Болгарії

Після відновлення Тирновської конституції 1883 року двопартійна система у Болгарії (ліберали – консерватори) змінилася трьохпартійною. Ядро нової політичної сили, створеної правим або поміркованим крилом лібералів на чолі з Драганом Цанковим, складали представники заможних землевласників та інтелігенції. Її члени, заради відновлення Конституції, погодилися на створення коаліції з консерваторами та внесення змін до основного закону, які посилювали владу монарха й обмежували демократичні права і свободи більшості населення країни. Крім соціального складу та деяких консервативних ідей партію правих лібералів вирізняло русофільство та особисті уподобання членів. До її складу увійшло чимало відомих громадсько-політичних діячів, серед яких був і колишній ліберал – доктор Стоян Данєв (28. I. 1858 р. – 30. VII. 1949 р.). На той час майбутньому лідеру «цанковістів» виповнилося лише 25 років, але вже тоді він вирізнявся серед однопартійців наснагою і гострим розумом. Отримавши юридичну освіту у Гейдельберзі (Німеччина) і політичну у Парижі (Франція), Ст. Данєв являв собою яскраве уособлення тогочасної болгарської національної еліти¹. Свою партійну діяльність він поєднував з приватною юридичною практикою – був відомим адвокатом. Ліберал і русофіл за своїми переконаннями, він завжди залишався вірним ідеології «цанковістів». Навіть у період правління Ст. Стамболова (1886 – 1894 рр.), коли русофільська опозиція зазнала репресій і партію правих лібералів залишила переважна більшість її членів, він не зрадив своїм переконанням.

Після приходу до влади уряду К. Стоїлова (травень 1894 р.) у Болгарії розпочався період поступового відновлення демократичних свобод та легалізації опозиційних партій. Натомість серед «цанковістів» сформувалося два угруповання. Перше очолив Ст. Данєв, лідером другого залишався Др. Цанков. 1897 року, коли Др. Цанков закінчив свою політичну кар'єру,

єдиним лідером партії став Ст. Данєв. Зміна керівництва ознаменувалася початком зміцнення цієї політичної сили. У січні 1898 року побачив світ перший номер нової газети правих лібералів під назвою «Болгарія». На початку 1899 року «цанковісти» об'єдналися з групою «народняків» (члени Народної партії) на чолі з К. Велічковим, а у грудні 1899 року вони оприлюднили програму і змінили назву своєї партії. З тих пір вона офіційно називалася Прогресивно-ліберальною. З приходом нового лідера серед керівництва «прогресивних» лібералів з'явилися молоді обличчя. Це сприяло пожвавленню партійної діяльності і поширенню популярності серед народу.

На початку XX століття «цанковісти» активно включились у боротьбу за владу. У лютому 1901 року вони разом з демократами створили коаліційний уряд, а у грудні 1901 року самі сформували кабінет міністрів. Ст. Данєв у 1901 – 1903 рр. очолював уряд, певний час (1901 р.) обіймаючи посаду міністра внутрішніх справ. Таким чином, на межі XIX – XX ст. лідер Прогресивно-ліберальної партії був чи не найпомітнішою постаттю у політичному житті країни.

Саме тому його «Мемуари» є важливим джерелом з внутрішньополітичної історії Болгарії. Цей твір був написаний 1939 року, але протягом тривалого періоду він залишався недоступним для широкого кола читачів і дослідників, адже зберігали його у Болгарському історичному архіві при Народній бібліотеці «Кирил і Методій». Лише 1992 року мемуари Ст. Данєва опублікували, і тепер практично жодна монографія, стаття чи загальна праця, присвячена періоду кінця XIX – початку XX століття, не обходиться без їх використання². Однак і зараз відсутні спеціальні роботи, в яких давався б комплексний аналіз цього історичного джерела. Широко відомі праці Є. Стателової, де докладно розглядається біографія Ст. Данєва, але акцент у них робиться на висвітленні дипломатичної діяльності лідера «цанковістів» напередодні та під час Балканських війн, а період кінця XIX – початку XX століття розглядається побіжно. Так, у вступній статті Є. Стателової до «Мемуарів» Ст. Данєв постає патріотом своєї Батьківщини, метою життя якого

було об'єднання всіх болгарських земель за допомогою Росії. Але водночас автор критикує недалекоглядну політику Ст. Данєва, який нічого не зробив для того, щоб запобігти призначенню серба Фірміліана митрополитом у Македонії³. В іншій статті його діяльність по відновленню конституційних свобод на посаді прем'єр-міністра у 1901 – 1903 рр. дістала позитивну оцінку сучасного болгарського історика. А от часті поступки Петербургу, які суперечили національним інтересам, – вкрай негативну⁴.

Період правління Ст. Стамболова (1886 – 1894 рр.) Ст. Данєв у своїх мемуарах називає «важкими роками». «Гарантовані Конституцією свободи, – пише він, – безслідно зникли». Народні збори фактично «втратили своє обличчя і перетворилися на слухняне знаряддя» у руках влади, а опозиція, до якої належали «цанковісти», «не виявляла жодних ознак життя». Яскравим свідченням антидемократичності режиму 1886 – 1894 років Ст. Данєв називає систематичні переслідування політичних супротивників, прикладом яких може служити побиття Т. Бурмова прибічниками Ст. Стамболова на пловдивському вокзалі, а також сфальсифіковані судові процеси, серед яких «справа Міларова», «справа Каравелова» і «справа про вбивство міністра Белчева»⁵.

У «Мемуарах» Ст. Данєв дає своє визначення поняттю «русофільство». «Під русофілом, – пише політик, – я розумію громадського діяча, який важливі зовнішньополітичні питання вирішує з Росією». На його думку, це єдиний вірний шлях до успіху Болгарії на міжнародній арені. Водночас Ст. Данєв підкреслює, що русофіл веде самостійну внутрішню політику і не є агентом Російської імперії. Задля підтвердження своєї думки Ст. Данєв звертає увагу на наступний факт. Під час перебування його уряду при владі (1901 – 1903 рр.) відносини з російським представником Ю. Бахметьевим, який, за словами Ст. Данєва, час від часу втручався у внутрішні справи Болгарії, погіршилися. Натомість, коли прем'єр-міністром був русофоб Т. Іванчов (1899 – 1901 рр.), у стосунках уряду з цим дипломатом не виникало жодних проблем. Ст. Данєв підкреслює, що у внутрішній політиці партія «цанковістів» часто знаходилася в опозиції до політики Росії, а послідовники Ст. Стамболова не завжди

підтверджували реноме супротивників Петербурга. Таким чином, на думку одного з лідерів правих лібералів, поняття «русофіл» і «русофоб» у Болгарії були відносними⁶.

Аналізуючи особливості історичного шляху, який пройшла Болгарія у 80-х роках XIX сторіччя, Ст. Данєв приходить до висновку, що головною причиною «внутрішньої невизначеності, переворотів і контрпереворотів» того часу була відсутність у державі «політично зрілого, а відтак добре організованого» громадянського суспільства, яке внаслідок тривалого турецького панування формувалося дуже повільно⁷.

Діяльність уряду К. Стоїлова (1894 – 1899 рр.) отримала від Ст. Данєва досить суперечливу оцінку. З одного боку, він критикує «народняків» за їхню поступливість князю Фердинанду, з іншого – позитивно характеризує відновлення конституційного ладу, яке відбувалось у другій половині 90-х років XIX сторіччя. Стосовно своєї партійної діяльності Ст. Данєв пише, що його «...робота проходила у злагоді з Др. Цанковим. Лише одного разу [між ними] виникла суперечка з приводу виборів 1896 року». За словами Ст. Данєва, Др. Цанков наполягав на необхідності створення блоку опозиційних партій, що, на думку автора мемуарів, могло негативно позначитися на репутації поміркованих лібералів. «Опозиція була різнобарвною, – відмічає він, – а деякі її групи скомпрометували себе минулою діяльністю»⁸. Також Ст. Данєв згадує, що напередодні виборів 1896 року він отримав пропозицію від «народняка» Н. Бенєва приєднатися до партії влади. Відповідь Ст. Данєва була негативною. Згодом, після поразки опозиції на виборах, він відновив добрі стосунки з Др. Цанковим⁹.

Жодним словом автор мемуарів не обмовляється про свої протиріччя з лідером партії у першій половині 1894 року. Тоді він разом з однопартійцями Д. Молловим і М. Балабановим виступав за більш тісну співпрацю з урядом «народняків», а Др. Цанков і його прибічник А. Людсканов наполягали на самостійній діяльності. Все ж наприкінці 1894 року група Ст. Данєва, розчарована політикою уряду, дистанціювалася від партії влади. Правих

лібералів не задовольняли повільні темпи відновлення дипломатичних стосунків з Росією¹⁰. Таким чином, не про всі факти своєї партійної діяльності Ст. Данєв згадує у «Мемуарах». Така поведінка автора легко пояснюється його намаганням приховати або особисті політичні прорахунки, або несвоєчасні амбіції як лідера.

1897 року Ст. Данєв таки очолив «цанковістів». Ця подія сталася після того, як Др. Цанков добровільно склав свої повноваження. Єдиною причиною такого кроку лідера партії автор мемуарів називає його похилий вік. Ст. Данєв не був прямим свідком свого призначення, адже не брав участі у партійних зборах, які виносили відповідне рішення. Але, незважаючи на цей факт, він докладно розповідає про процедуру голосування. Так, новий лідер партії звертає увагу на те, що саме Др. Цанков запропонував його кандидатуру, а потім інші члени партії «одноголосно» підтримали її. «Моїми суперниками були А. Людсканов, який не подобався Др. Цанкову, і М. Сарафов, котрий із своїх особистих міркувань не виявляв великого бажання стати вожаком», – згадує Ст. Данєв. На думку нового лідера «прогресивних» лібералів, саме симпатії його попередника вирішили долю голосування: «Цанков віддав перевагу мені, адже завдяки своїй професії я був матеріально незалежним, а для нього було важливим, щоб майбутній вожак партії не потребував матеріального забезпечення з боку своїх однодумців»¹¹.

Про свою партійну діяльність під час перебування при владі коаліції «стамболовістів» і «радославовістів» (1899 – 1900 рр.) та «радославовістів» (1900 – 1901 рр.) Ст. Данєв нічого не згадує, натомість він високо оцінює організацію виборів 1901 року урядом Р. Петрова: «Треба визнати, що це були справді вільні вибори – їх результатом стали строкаті Народні збори, в яких брали участь усі партії». Отримавши незначну перевагу над «каравелістами» (члени Демократичної партії) і «народняками», «прогресивні» ліберали не мали змоги самостійно формувати уряд. Ст. Данєв підкреслює, що виходом у тій ситуації була лише коаліція його партії з демократами чи «народняками». Останні відмовилися взяти участь у формуванні уряду, але запевнили, що

будуть підтримувати його. Лідери ж Демократичної партії погодилися на коаліцію з правими лібералами. Створення блоку з «каравелістами» підтримав і Др. Цанков. Хоч він уже і не був лідером партії, але, беручи до уваги постійні цитування Ст. Данєвим його думки, зберігав вплив серед своїх послідовників¹².

Під час роботи коаліційного уряду на чолі з П. Каравеловим (1901 р.) серед міністрів «не було жодних протиріч з приводу вирішення головних суспільних питань», – так характеризує взаємовідносини представників Прогресивно-ліберальної і Демократичної партій Ст. Данєв, ставши міністром закордонних справ. На його думку, потреба у вирішенні македонської і фінансової проблем об'єднала уряд. По першій проблемі кабінет міністрів одноголосно «виступав за необхідність впливу на великі сили, передусім на Росію і Австро-Угорщину, яких найбільше цікавили події на Балканах, з метою досягнення реформ у Македонії і, водночас, за приборкання заворушень македонських організацій у Болгарії»¹³. Для подолання фінансової кризи уряд П. Каравелова вдався до непопулярних заходів – підвищення податків і скорочення військових витрат. Ці кроки кабінету міністрів Ст. Данєв характеризує як єдині вірні рішення у складній для країни ситуації. Підтримав лідер Прогресивно-ліберальної партії і намагання уряду отримати позику у французькому банку. Але проти цього виступила більшість Народних зборів, яку уособлювала Народна і частина Демократичної партії. «За позику, – наголошує міністр закордонних справ, – у повному своєму складі проголосувала лише фракція прогресистів». Така ситуація, пише Ст. Данєв, призвела до політичної кризи і спричинила відставку уряду¹⁴.

Після відставки коаліційного кабінету міністрів єдиною політичною силою, яка могла сформувати новий уряд, була Прогресивно-ліберальна партія. Ст. Данєв мав змогу створити кабінет міністрів лише із своїх однопартійців. Натомість лідер «прогресистів» підкреслює, що особисто пропонував лідерам демократів і «народняків» взяти участь у формуванні нового уряду, але «каравелісти» відмовилися по причині своїх внутрішніх чвар. Чому «народняки» відповіли негативно, автор мемуарів не говорить. Попередня

програма уряду «прогресистів» знайшла відображення у декларації, направлений прем'єр-міністром Ст. Данєвим у Народні збори. Цей документ можна знайти на сторінках «Мемуарів»: «Уряд докладе всіх зусиль, щоб працювати у злагоді з Народними зборами. Щодо фінансової кризи, то уряд застосує всі можливі засоби та всі необхідні заходи для її подолання і не змінить своєї думки відносно позики»¹⁵. «Народняків» Ст. Данєв називає «головними опозиціонерами». Саме вони, пише лідер Прогресивно-ліберальної партії, розпочали компанію, метою якої був розпуск Народних зборів і проведення нових парламентських виборів. Уряд змушений був організувати нові вибори, результати яких отримали досить суперечливі оцінки.

З одного боку, Ст. Данєв називає вибори до XII Звичайних народних зборів «справді вільними», з іншого – звертає увагу на незадоволення князя Фердинанда їх результатами. На думку голови держави, пише Ст. Данєв, партія влади отримала замало місць у парламенті. У відповідь прем'єр-міністр зазначив: «97 мандатів – це не замало». Крім того, Ст. Данєв підкреслив, що на той час він небезпідставно розраховував на підтримку безпартійних депутатів¹⁶. Цифра, яку наводить у своїх мемуарах Ст. Данєв, скоріш за все не відповідає реальній кількості «прогресистів» у парламенті. За даними відомого історика В. Ніколової, у XII Звичайних народних зборах 1902 року фракція Прогресивно-ліберальної партії складалася з 89 чоловік. Все одно це становило абсолютну більшість і занепокоєння Фердинанда було безпідставним, адже «народняки» отримали 28 мандатів, Болгарська землеробська народна спілка – 12, Народно-ліберальна партія – 8, Демократична, Ліберальна і Соціал-демократична – по 7, Радикально-демократична – 6¹⁷.

Аналізуючи ситуацію у парламенті, лідер «прогресистів» звертає увагу на політичну тактику «молодих» демократів, які, за його словами, підтримали фракцію «прогресистів» «по усім принциповим питанням». Тішився прем'єр-міністр і з приводу його добрих відносин з частиною колишніх південноболгарських консерваторів – «з'єдністів» на чолі з К. Велічковим. На той час це політичне угруповання відокремилось від «народняків» і,

зблизившись з партією влади, отримало одне місце в уряді – Д. Попов очолив міністерство землеробства і торгівлі. За словами Ст. Данєва, він особисто пропонував увійти до складу уряду і К. Велічкову, але той коректно відмовився¹⁸. На сторінках «Мемуарів» лідера «прогресистів» можна знайти офіційну програму уряду, яка вперше побачила світ у листі прем'єр-міністра до князя. Ця програма містила у собі п'ять пунктів: 1) покінчити з дрібним хабарництвом; 2) абсолютна свобода друку і зборів; 3) реформи у Македонії; 4) урівноважений бюджет; 5) позика. Таким чином, уряду «прогресистів» довелося вирішувати ті ж самі проблеми, що і коаліційному кабінету міністрів П. Каравелова¹⁹.

Розповідаючи про економічну кризу, яку переживала Болгарія на початку XX сторіччя, Ст. Данєв виділяє її головну, на його думку, причину – неврожаї 1899 – 1901 років. Криза змусила його уряд шукати можливість отримати позику в іноземних банках. Прем'єр-міністр констатує, що банкіри з берегів Сени пропонували надзвичайно жорсткі умови позики, які були неприйнятними для Болгарії. Натомість «російський Державний банк надав кредит [на вигідних умовах] у розмірі чотирьох мільйонів левів». «Але і це, – пише лідер «прогресистів», – не допомогло». Гостра необхідність у більшій позиції змусила уряд піти на ризикований крок – взяти кредит у західноєвропейських банках під заставу тютюнової монополії. Та це рішення відхилили Народні збори. Ст. Данєв підкреслює, що лише за сприяння російського імператора Миколи II Болгарія отримала кредит від французьких банків на суму 106 мільйонів левів з п'ятивідсотковою річною ставкою без застави на тютюнову монополію²⁰.

Два розділи своїх мемуарів Ст. Данєв присвятив дипломатичним переговорам у Петербурзі, які закінчилися підписанням російсько-болгарської конвенції 1902 року. Сам прем'єр-міністр високо оцінив значення цього документа для Болгарії і підкреслив позитивну оцінку конвенції з боку російського імператора Миколи II²¹.

Одне з головних пунктів у політичній програмі уряду «прогресистів», судячи з мемуарів, посідало македонське питання. Ст. Данєв під час свого прем'єрства неодноразово виголошував заяви, які потім знайшли своє відображення у його спогадах. «Болгарський уряд, – пише він, – здійснював всі необхідні заходи, щоб не давати приводу для незадоволення великим силам. З іншого боку, він постійно звертав увагу на не найкраще управління турецької адміністрації»²². На той час єдиним можливим засобом вирішення македонської проблеми Ст. Данєв вважав реформи. Змусити Туреччину провести необхідні перетворення у Македонії Болгарія могла за сприяння великих сил і, в першу чергу, Росії²³.

Своє відображення у мемуарах Ст. Данєва знайшла і «часткова» міністерська криза 1903 року, у результаті якої військовий міністр генерал Ст. Папріков змушений був піти у відставку. Згадуючи ті події, лідер «прогресистів» підкреслює, що прелюдією до них стало пограбування македонськими четниками складу з боєприпасами на території Болгарського князівства і бездіяльність охорони. Проте причини відставки військового міністра були більш глибокими. Прем'єра не задовольняли критичні зауваження генерала на адресу політики уряду у македонському питанні та позиція кабінету міністрів щодо четників. Військовий міністр ставив під сумнів доцільність «нашої коректної поведінки по відношенню до великих сил», – пише лідер «прогресистів». Саме це, за словами Ст. Данєва, змусило його як прем'єра заявити голові держави: «Або Папріков ..., або міністерська криза». Фердинанд зважив на вимоги голови уряду, погодився він також на призначення М. Савова на посаду військового міністра. Саме кандидатуру цього генерала пропонував Ст. Данєв. Таким чином, «часткову» міністерську кризу вдалося подолати²⁴.

Великого розголосу під час прем'єрства Ст. Данєва набуло так зване «фірміліанське питання». На початку XX сторіччя у Македонії посилювався національно-визвольний рух. Щоб розколоти його, Туреччина призначила митрополитом у Скоп'є серба Фірміліана. Таким чином Стамбул намагався

посварити сербів і болгар у Македонії, викликати протистояння між ними. Проти кандидатури Фірміліана виступила більшість опозиційних партій Болгарії. Уряд «прогресистів» під тиском Росії, яка підтримувала призначення серба митрополитом, оголосив це питання неважливим і не чинив спротиву²⁵. Ст. Данєв підкреслює, що більш важливим було домогтися від Стамбулу реформ, аніж опротестувати кандидатуру Фірміліана. Призначення серба митрополитом у Македонії було першим кроком до порозуміння з Белградом, а відтак фундаментом Балканського союзу²⁶. Поступаючись вимогам Росії у «фірміліанському питанні», Ст. Данєв сподівався на її допомогу у розв'язанні македонської проблеми у майбутньому.

Розділ «Мемуарів» Ст. Данєва під назвою «Відставка кабінету» присвячений переліку здобутків уряду «прогресистів». Прем'єр-міністр констатує: «Протягом нашого правління були відновлені всі конституційні свободи. По-перше, ухвалили закон, який надавав абсолютну свободу пресі; закон про громадське самоврядування поставили на здорову основу; закон про визначення виборних секцій обмежив можливість зловживань під час виборів. Ми забезпечили свободу мітингам, що обмежувалися поліцейськими заходами, й агітації напередодні виборів... Ми взяли порівняно терпиму позику і покінчили з тривалою фінансовою кризою. Прийняли бюджет, розрахований на потреби народу, і закон про звітність по бюджету... Прийняли новий митний тариф і справедливий закон про земельний податок... Врешті-решт, це закон про організацію міщан... і закон про стабілізацію посадовців, який забезпечував правильну роботу державної машини та покінчив з дрібним хабарництвом... Крім того, Прогресивно-ліберальна партія може похвалитись успіхами у впливі на великі сили, які почали сприяти реформам у Македонії»²⁷.

Жодним словом Ст. Данєв не згадує про причини відставки свого уряду, які корінилися у протиріччях між керівництвом Прогресивно-ліберальної партії і князем Фердинандом та постійних політичних скандалах. Головні суперечки уряду і голови держави точилися навколо питань про фінансування за рахунок бюджетних коштів воєнного міністерства, яке за часів прем'єрства Ст. Данєва

значно скоротилося, і про тактику щодо стимулювання реформ у Македонії. У листопаді 1902 року розгорілася урядова криза. Приводом до неї стала публікація у пресі листів міністра землеробства і торгівлі А. Людсканова, які стосувалися можливої причетності їх автора до вбивств відомого громадсько-політичного діяча консерватора Г. Вилковича, міністра фінансів Х. Белчева і Ст. Стамболова. Не зважаючи на те, що ці листи були підібрані тенденційно, їхня публікація розбудила суспільну думку. Наступний політичний скандал, про який ми вже згадували, відбувся у березні 1903 року. Він також спричинив так звану «часткову» урядову кризу. Відставці кабінету Ст. Данєва сприяла і опозиція, яка часто звинувачувала його у зраді національним інтересам у відносинах Болгарії з Росією. Незадоволення викликала і пасивна позиція уряду у «фірміліанському питанні»; багато суперечок точилось і навколо позики у французьких банків²⁸. Таким чином, усі ці причини і фактори у травні 1903 року призвели до відставки кабінету Ст. Данєва.

«Після сформування нового кабінету 5 травня 1903 року на чолі з Д. Петковим, – пише Ст. Данєв, – наша увага була прикута до майбутніх виборів». Лідер «прогресивних» лібералів звинувачує «стамболовістів» у тому, що вони «застосували всі заходи – законні й незаконні, аби перемогти». Експрем'єр критикує новий уряд за скасування закону про незмінність посадовців, яка дала змогу представникам Народно-ліберальної партії впливати на виборчий процес, та за тиск на опозицію. Так, у «Мемуарах» знайшла відображення історія про напад на Ст. Данєва під час виборів у Старій Загорі юрби прибічників партії влади. «Такі ж випадки, – пише експрем'єр, – траплялися з представниками опозиції і в інших містах країни»²⁹. Ст. Данєв констатує, що його партія за результатами виборів отримала лише два мандата (за іншою статистикою шість)³⁰. Такий невтішний для «прогресистів» підсумок був перш за все результатом незадоволення з боку населення їх внутрішньою і зовнішньою політикою.

Протягом 1903 – 1911 років партія «прогресивних» лібералів перебувала в опозиції, та цей період практично не знайшов відображення у «Мемуарах».

Далі Ст. Данєв детально висвітлює дипломатичні переговори по створенню Балканського союзу, міжнародні відносини під час свого другого прем'єрства 1913 року, а от партійної діяльності торкається поверхово.

Про уряд «народняків» і «прогресистів» 1911 року він пише, що ця «коаліція створювалась, аби запобігти великому роздробу партій і вирішити македонське питання»³¹. Лідер «цанковістів» виправдовує зміну 17-ї статті Конституції, внесену V Великими народними зборами, яка давала право царю підписувати таємні угоди без контролю з боку Народних зборів: «Вона не нанесла удару по принципу народовладдя [як казали її противники], адже, голова держави все одно діяв разом з урядом»³². Таким чином лідер «прогресистів» намагався спростувати думку про те, що зміна до Конституції об'єктивно сприяла посиленню влади царя, а відтак обмежувала повноваження парламенту. На нашу думку, Ст. Данєв зробив це непереконливо.

Подальша політична кар'єра лідера «цанковістів» зазнавала і злетів, і падінь. Протягом 1911 – 1913 років він займав посаду голови Народних зборів, а після реорганізації уряду І. Гешова (з 1 червня по 4 липня 1913 року) очолював кабінет міністрів. Недооцінивши співвідношення сил після Першої балканської війни та переоцінивши надійність підтримки Болгарії з боку Росії, прем'єр-міністр став одним із винуватців національної катастрофи 1913 року. Під час Першої світової війни Ст. Данєв і його партія виступали проти участі у Троїстому союзі та вдавалися до акцій на підтримку вступу Болгарії в Антанту. Після війни Ст. Данєв, як лідер «прогресистів» працював у коаліційних урядах Т. Теодорова (листопад 1918 р. – жовтень 1919 р.) та А. Стамболійського (жовтень 1919 р. – травень 1920 р.) – був міністром фінансів. За сприяння Ст. Данєва у листопаді 1920 року Прогресивно-ліберальна партія об'єдналася з Народною. У новій політичній силі, яка носила назву Об'єднана Народно-прогресивна партія Ст. Данєв відігравав помітну роль – був одним із її лідерів та ідеологів, а після 9 червня 1923 року приймав активну участь у Демократичній згоді. Свою політичну кар'єру Ст. Данєв до глибокою старості поєднував з науковою, викладацькою та письменницькою діяльністю.

«Мемуари» містять у собі багато цікавої інформації про партійну діяльність Ст. Данєва. На їх підставі можна судити про ідеологічні погляди автора, а відтак і його однодумців. У «Мемуарах» відображена позиція Прогресивно-ліберальної партії щодо головних державних питань кінця XIX – початку XX століття, на основі якої чітко проявляється образ цієї політичної сили. Але, незважаючи на цінність мемуарів Ст. Данєва як історичного джерела, не слід забувати і необхідно враховувати їхні головні недоліки – суб'єктивізм і тенденційність матеріалу. На нашу думку, автор, щоб не компрометувати свою партію, свідомо уникав розповіді про протиріччя з Фердинандом відносно вирішення македонської проблеми та зовнішньополітичної орієнтації, про політичний скандал 1902 року і про причини відставки уряду «цанковістів» 1903 року. Не викликають сумнівів і намагання Ст. Данєва виправдати позицію «цанковістів» у «фірміліанському питанні».

Серед усіх правих і центристських партій «прогресисти» були найпослідовнішими прибічниками зближення Болгарії з Росією. Хоча Ст. Данєв і підкреслює шкідливість втручання Петербурга у внутрішні справи Болгарії, проте заради збереження добрих відносин з Росією його уряд поступився національними інтересами країни, коли дозволив Туреччині призначити серба митрополитом у Скоп'є. Характерною рисою «прогресистів» стала їхня поміркованість при вирішенні болгарського національного питання, головною проблемою якого була доля Македонії. Ст. Данєв неодноразово згадував про необхідність мирного шляху для розв'язання цієї проблеми. В основі ідеології Прогресивно-ліберальної партії лежали традиції європейського лібералізму. Керуючись ними, уряд Ст. Данєва протягом 1902 – 1903 років проводив політичні реформи. Пройшовши довгий шлях своєї еволюції, партія «прогресистів» взяла на озброєння і низку консервативних ідей, серед яких – зміцнення інституту монархії та відстоювання порядку і стабільності у державі.

Примітки

¹ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879 – 1918 / Съст.: В. Николова и Д. Саздов. – София, 1992. – С. 518.

² Влахов Т. Кризата в българо-турските отношения (1895 – 1908). – София, 1977. – С. 3; Гринберг С. Промышленная политика болгарского буржуазного государства в 1900 – 1912 гг. // Славяне и Россия. – 1972. – С. 255; Грънчаров Ст. Външнополитическа ориентация и дейност на българските правителства (1901 – 1903) // Външната политика на България 1878 – 1944. – София, 1978. – С. 115.

³ Данев С. Мемоари / Съст. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. – София, 1992. – С. 5.

⁴ Стателова Е. Д-р Стоян Данев – оптимист и пораженец в българската политика // Български държавници 1878 – 1918. – Кн. 1. – София, 1994. – С. 178.

⁵ Данев С. Мемоари. – С. 78-79.

⁶ Там же. – С. 80.

⁷ Там же. – С. 81.

⁸ Там же. – С. 84.

⁹ Там же. – С. 85.

¹⁰ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879 – 1918. – С. 363.

¹¹ Данев С. Мемоари. – С. 85.

¹² Там же. – С. 85.

¹³ Там же. – С. 86.

¹⁴ Там же. – С. 89.

¹⁵ Там же. – С. 89.

¹⁶ Там же. – С. 90.

¹⁷ Николова В. Между консерватизма и либерализма. Народната партия. 1894 – 1920 г. – София, 2004. – С. 533.

¹⁸ Данев С. Мемоари. – С. 90-91.

¹⁹ Там же. – С. 91.

²⁰ Там же. – С. 100.

²¹ Там же. – С. 105.

²² Там же. – С. 109.

²³ Там же. – С. 110.

²⁴ Там же. – С. 111-112.

²⁵ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887 – 1908. – София, 1987. – С. 286.

²⁶ Данев С. Мемоари. – С. 113.

²⁷ Там же. – С. 114.

²⁸ Саздов Д. Демократическата партия в България 1887 – 1908. – С. 286.

²⁹ Данев С. Мемоари. – С. 115.

³⁰ Николова В. Между консерватизма и либерализма. Народната партия. 1894 – 1920 г. – С. 533.

³¹ Данев С. Мемоари. – С. 119.

³² Там же. – С. 120.